

ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ЇХНІ МІЖРІВНЕВІ КАТЕГОРІЇ: З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

VERB FORMS AND THEIR INTERLEVEL CATEGORIES: FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE TERMINOLOGY SYSTEM

Полюга С.М.,

orcid.org/0000-0003-3939-9285

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри філології

Українського католицького університету

У статті простежено розвиток вчення про дієслово та термінологію його морфологічних форм у наукових джерелах від найдавніших часів до сьогодення у рамках граматичної думки в Україні. Особлива увага зосереджена на рецепції частиномовної теорії праць античних граматистів та на змінах у поняттєво-термінологічному вираженні цих класів слів через традицію вживання та різні наукові підходи до їхнього вивчення. Термінологічна лексика в українській мові, що стосується дієслівних категорій, таких як дієвідміна, категорія стану, дієприкметник, перехідність/неперехідність, стала результатом тривалої еволюції, що охоплює запозичення з античної граматичної спадщини та поступову адаптацію термінів до українських мовних норм. Важливо, що терміни не лише калькували, але й переосмислювали відповідно до специфіки української граматичної системи, що сприяло формуванню багатой та самобутньої національної терміносистеми. Примітно, що в українських граматиках XVI–XVII ст. термінологія дієслівних акциденцій та форм часто була запозиченою з латинської та грецької мов. Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався періодом активного становлення національної лексики, коли було впроваджено низку термінів, зокрема і для дієслівних форм. Зокрема, С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, які узагальнили й упорядкували терміносистему української мови, запропонували терміни, близькі за своїм значенням і формою до тих, що були вживані в латинській граматиці, але адаптовані до українських мовних реалій. У сучасному українському мовознавстві дієслівні категорії та терміни, такі як дієвідміна, категорія стану, дієприкметник, є важливими компонентами граматичної системи. Термінологічна лексика продовжує розвиватися, відповідаючи на нові виклики сучасної мовознавчої науки та суспільної практики.

Ключові слова: дієслово, дієвідміна, категорія стану, дієприкметник, термінолексема.

The article traces the development of the study of the verb and the terminology of its morphological forms in scientific sources from ancient times to the present, within the framework of grammatical thought in Ukraine. Special attention is paid to the reception of the part-of-speech theory from the works of ancient grammarians and to the changes in the conceptual and terminological expression of these word classes through the tradition of usage and various scholarly approaches to their study. The terminological vocabulary in the Ukrainian language concerning verb categories, such as conjugation, voice, participle, transitivity/intransitivity, is the result of a long evolution that includes borrowings from the ancient grammatical heritage and the gradual adaptation of terms to Ukrainian linguistic norms. Importantly, these terms were not only calqued but also reinterpreted in accordance with the specificities of the Ukrainian grammatical system, contributing to the formation of a rich and distinctive national terminological system. Notably, in Ukrainian grammars of the 16th–17th centuries, the terminology of verbal categories and forms was often borrowed from Latin and Greek. The late 19th and early 20th centuries marked a period of active development of national vocabulary, during which a number of terms, particularly for verbal forms, were introduced. Specifically, S. Smal-Stotsky and F. Gartner summarized and systematized the terminological system of the Ukrainian language, proposing terms that were similar in meaning and form to those used in Latin grammar but adapted to Ukrainian linguistic realities. In modern Ukrainian linguistics, verb categories and terms such as conjugation, voice, and participle are key components of the grammatical system. Terminological vocabulary continues to evolve, responding to new challenges in contemporary linguistic science and social practice.

Key words: verb, conjugation, category of voice, participle, terminolexem.

Становлення граматичної термінологічної системи має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Термінотворення сприяє активному функціонуванню мови в усіх сферах суспільного життя. Науковий та культурний розвиток народу відображається у результаті цілеспрямованої діяльності спеціалістів відповідних галузей знань [6, с. 120]. Для поступу граматичної думки і наукових понять, попри поліваріативність тлумачення такої лексики, калькуючи й адаптуючи її до норм рідної мови, лінгвісти завжди зверталися

до античної мовознавчої спадщини і запозичували термінологічну лексику.

Актуальною проблемою у становленні української морфологічної термінології дотепер залишається осмислення рецепції доробку греко-римської граматичної науки та, зокрема, тенденцій впливу античної традиції на становлення вітчизняної дієслівної термінології.

Окремі аспекти філологи розвитку системних параметрів античної граматичної термінології розглядають відомі класики – Г. Штайнталь,

Б. Бартнічка-Дембковска, Й. Кобів, Р. Оленич, М. Сенів, Л. Звонська. Про поглиблене вивчення морфологічної терміносистеми української мови свідчать наукові праці І. Кучеренка, Н. Москаленко, В. Німчука, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, учених-граматистів, які безсумнівно, що опиралися на праці авторів наукових та шкільних граматик початку ХХ ст. Фундаментальні погляди на національне творення мовознавчої термінології висловили свого часу С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, І. Огієнко, А. Кримський, Є. Тимченко та ін., які однозначно погоджувалися, що українська граматична термінологія розпочинала свій розвиток із наслідування запозичень з грецької та латинської мов, про що свідчать праці-граматики спілки «Адельфотес», Л. Зизанія, М. Смотрицького. Розвиток мови та мовознавства супроводжується ключовими етапами вивчення окремих терміносистем та підсистем цієї галузі. Відомий дослідник історії української мови І. Огієнко підкреслював, що термінологія, як зовнішня форма науки, найточніше відображає рівень розвитку національної науки. [6, с. 118].

Частиною мови, яка здавна цікавила античних учених, ще до формування граматики і визначення критеріїв для виділення частин мови є дієслово. Дієслова за значенням та граматичними ознаками протиставляються іменним частинам мови, оскільки передають ознаку в її триванні, розвитку чи динамічні характеристики дії чи активності особи (предмета). Така сукупність різномірних морфологічних, синтаксичних та семантичних ознак помітно вирізняє дієслово серед інших лексико-граматичних класів. У різні періоди розвитку наукової думки мовознавці класифікували дієслова на окремі групи за певними ознаками, переважно за закінченнями.

Систему змінюваних форм дієслова та груп дієслів, які мають спільні ознаки словозміни залежно від типу дієслівної основи у граматиці називають терміном дієвідміна (conjugatio, συζυγία). Стоїки – найвпливовіша філософська школа античного світу – обґрунтували поняття дієвідмінювання як регулярної чи нерегулярної зміни дієслів і ввели термін «κλίσις». Учені олександрійської епохи започаткували класифікацію дієвідмін під назвою «συζυγία» («група»). Діонісій Фракійський (170–90 до н. е.) дає визначення дієвідміні як послідовному змінюванню дієслів: «συζυγία ἀκόλουθος ῥημάτων κλίσις» [14, Dion. Thr., p. 53–54]. Таким чином, термін συζυγία відображає розуміння грецькими граматами дієвідміні як об'єднання дієслів зі спільною парадиг-

матикою. Дослідженням різних форм латинських дієслів займався Варрон, однак не запропонував терміна на позначення дієвідміні. Для позначення будь-якої зміни слів, як відмінювання, дієвідмінювання або ступені порівняння він використовував термін «declinatio» [17, M.T. Varro, IX, 34]. Цю лексему та синонім до неї «ordo» вживали Харісій, Консентій, Присціан, що свідчить про те, що античні граматики трактували дієвідміну як об'єднання дієслів у класи на основі схожості їхніх флексій. Термін «coniugatio» у граматичному значенні з'являється у працях авторів IV ст. н. е. і стає загальноприйнятим для класифікації латинських дієслів на чотири типи дієвідмін.

У ранніх українських граматах, «Адельфотес» та праці Л. Зизанія дієслова поділялися на «супружества», що є калькою від латинського coniugatio (зв'язок). Важливо, що у «Адельфотесі» дієслова групувалися аж на 13 супружеств та лише на два – у Л. Зизанія. Він класифікував дієслова за кількома ознаками (першою особою однини теперішнього, минулого і майбутнього часів). М. Смотрицький використав термін «спряженіє», їх у нього також два: «правильное» і «стропотное».

Лише у 1871 р. в українській мовознавчій терміносистемі з'явився термін «відміна», його вжив О. Партицький стосовно іменника та дієслова [11, с. 74]. Із цим же значенням термінологією «відміна» і «відмінюване» використовують С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер та інші автори українських граматик початку ХХ ст. – М. Левицький, І. Огоновський, Г. Шерстюк. Досить поширеним був графіко-фонетичний варіант «одміна» (одмена), запозичений із польської мови І. Огієнком. Залежно від особливостей основ, дієслова поділялися на дві відміни (М. Левицький, С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, Г. Шерстюк) або на три (І. Огоновський, Є. Тимченко). На позначення поняття дієвідмінювання І. Нечуй-Левицький тяжів до церковнослов'янського терміна спряженіє – із фонетичною обробкою до норм української мови – «спряження» [4, с. 67]. Крім Є. Тимченка і інші автори пропонували латинізований термін-інтернаціоналізм «кон'югація» (О. Огоновський, М. Грунський).

В «Українському правописі» (1926) утвердився термін «дієвідміна» на противагу терміну «відміна» для позначення словозміни іменників. У сучасній українській мові розрізняють дві дієвідміни, що охоплюють усі тематичні дієслова. Дієслова, яким характерно дієвідмінюватися, групують у мовознавстві під назвою *verbum finitum* [1, с. 297]. Поза дієвідмінами перебуває частина

дієслів (напр., дати, їсти, розповісти, доповісти), яка характеризується рядом особливостей у дієвідмінюванні. Цю групу називають атематичними чи безсуфіксними дієсловами, що відповідає колишній третій дієвідміні. [8, с. 388].

У сучасному мовознавстві дієслівні категорії, крім власне та невластне дієслівних, поділяють на міжрівневі. До міжрівневих категорій належать, зокрема, категорія стану та категорія переходності/неперехідності, які, як це зауважили ще грецькі учені, взаємопов'язані [9, с. 223]. Такі категорії і називаються міжрівневими, бо функціонують у трьох граматичних підсистемах – морфології, словотворі та синтаксисі.

При виокремленні станів (*genus, διάθεσις*) давні граматики основним вважали лексичне значення слова, зокрема в Аристотеля дієслово вирізняються за ознакою дії та страждання (душевного стану) (*ποιεῖν καὶ πάσχειν*), однак він не створив жодних відповідних термінів та розглядав таку різницю в дієсловах не з граматичного, а з філософсько-риторичного погляду. Діонісій Фракійський назвав стан «*διάθεσις*» (*розташування, стан, положення – від дієслова διατίθημι – приводити в певний стан*), що значить положення, стан суб'єкта, його ставлення до дії. Він розглядає три стани: *ἐνέργεια* (*діяльність – від дієслова ἐνεργέω – діяти*), *πάθος* (*страждання – від дієслова πάσχω – страждати*), *μεσότης* (*середина*), які розрізняв за значенням дієслів та їх морфологічною формою. Середній стан стоїки називали «*οὐδέτερα κατηγορήματα*» – «*ніякий стан*». Діонісій Фракійський змінив цей термін на *μεσότης* – щось «середнє між активом та пасивом»: «*μεσότης δὲ ποτὲ μὲν ἐνέργειαν ποτὲ δὲ πάθος παριστᾶσα: πέπτηα, ἐλοησάμεν*». Приклади Діонісія підтверджують, що дієслова з неперехідним значенням можуть позначати як активний, так і пасивний стан.

Римські граматисти запозичили у греків назву стану дієслова та терміни на його позначення. Варрон називає акциденції *species* (*вид, зображення*), а стани – *species faciendi et patiendi*. Вони зазнали подальшого розвитку у граматикиві III – IV ст. Назви акциденцій Варрон калькує за семантикою з грецьких відповідників: *faciendi* – від *facere* – робити, діяти; *patiendi* – від *patior* – страждати. Харісій розрізняє п'ять станів, а саму категорію іменує *genus* (*вид, спосіб*): *activum* (*активний*), *passivum* (*пасивний*), *neutrum* (*середній*), *commune* (*спільний*), *deponens* (*відкладний*). Також були спроби перекласти грецький термін *διάθεσις* лексемами *affectus* (*стан*), *significatio* (*ознака*). Отже, під активним станом античні граматисти

розуміли виражену у певній формі дієслова дію суб'єкта, що переходить на інший предмет (це перехідні дієслова), а також дію без жодного посередника ззовні. Дослідники вважають [18, s. 144], що пасивний стан запроваджений, щоб показати у реченні пасивну конструкцію, коли акцент робиться на певній дії, а не на її виконавцеві.

Римські мовознавці (*Char.*, I, 166; *Prisc.*, II, 374; *Donat.*, IV, 383) виділяють замість невдалого запровадження середнього стану спільний стан, який називають «*commune*» («*ῥῆμα κοινόν*» – «спільне дієслово») і використовують на позначення дієслів, що мають пасивну форму, але активне значення, тобто з допомогою однієї форми відображають і дію, і страждання (внутрішній стан). Римська граматична наука бурхливо розвивалася, і попри калькування грецьких термінів, учені створювали власні назви. Так, свого часу було запроваджено термін *deponens* (*ῥῆμα ἀποθετικόν* – відкладне дієслово) для позначення у латинській мові дієслів, які втратили активну форму, а за значенням залишилися активними. Уведення терміна *deponens* у латинську мову було одним із важливих самостійних досягнень римської граматичної науки. Відкладні дієслова Варрон пояснює як такі, що «не мають протилежних форм»: «*quae contraria non habent*» (*M.T.Varro*, IX, 95). Інші артиграфи підкреслювали, що відкладні дієслова мають пасивну форму, але виражають активне значення (*Sacerdotus*, VI, 430).

Отже, поняття і терміни категорії стану здебільшого були запозичені римськими науковцями у греків. Деякі запропоновані римлянами дієслівні терміни (скажімо, «*genus*», «*deponens*») свідчать про самостійний внесок цих учених у граматику того часу. Наукові дослідження римських граматикистів підтверджують еволюцію їх поглядів та підходів до називання поняття стану у пошуку найбільш вдалих термінів для його номінації.

У сучасній українській мові складна природа граматичної категорії стану тісно пов'язана з іншими дієслівними категоріями. Саме тому українські мовознавці трактували її: як відношення дії до об'єкта, відношення дії до суб'єкта чи пов'язували зі значенням цілого речення.

У визначеннях категорії стану українськими мовознавцями чітко простежується вплив греко-римської граматичної традиції. У граматиці «Адельфотес» стан називається терміном «родь» (під впливом латинського *genus*), і таких родів налічується п'ять: дійсвенный, страдательный, середній, общій, отложный. М. Смотрицький називає стан «залогом» і також подає, схожі до латинських, п'ять форм категорії стану: действитель-

ний, страдательный, середній, отложительный, общій. Під отложительным залогом автор граматики розуміє дієслова із закінченням на -ся зі значенням активного і середнього станів, а до общого відносить дієслова із значенням активного і пасивного стану. Цікавим є аналіз термінів действительный залогъ М. Смотрицького, действительный род у граматиці «Адельфотес». І згодом мовознавці прийняли термін М. Смотрицького, однак етимологічно саме значення діючий, а не дійсний ближче до семантики латинського *genus activum*.

Перелічені терміни на позначення категорії стану дієслова функціонували в українській мові аж до кінця XIX ст. Лише у працях С. Смоль-Стоцького та Ф. Гартнера (1896) з'явилися нові терміни та тлумачення граматичної категорії стану. Для назви зазначеної категорії вони вперше в українській граматичній термінології ввели термінолексему «стан» [7, с. 131]. Є. Тимченко (1907) пропонував варіант «чинність». Однак це була невдала заміна, бо слово стан не викликало жодних непорозумінь чи заперечень і було для української мови цілком відомим та зрозумілим.

Поняття перехідності і неперехідності дії в українському мовознавстві відкрив М. Смотрицький, позначивши термінами глаголь преходителный (люблю) і самостоятельный (стою) [5, с. 114]. Загальноживані в науковому обігу лексеми перехідне і неперехідне дієслово вперше зафіксовано у 1862 р. у граматиці М. Осадци, їх же використовують граматики початку XX ст. – Є. Тимченко, Г. Шерстюк та ін. У сучасних лінгвістичних дослідженнях поняття перехідності/неперехідності розглядається як лексико-синтаксична категорія, що ґрунтується на ознаках валентності дієслів, котрі у реченні в ролі предиката відкривають позиції об'єкта чи адресата, знаряддя дії чи локатива [2, с. 158].

Дієприкметник (*participium*. *μετοχή*) вченими Стої вважався як щось середнє між іменем та дієсловом і трактували його як «modus verbalis vel modus verbi casualis» («віддієслівне ім'я або дієслівний вид, що змінюється за відмінками»). Вони називають дієприкметник терміном *μετοχή* (*участь, співучасть – від дієслова μετέχω – брати участь*), не виокремлюючи його в самостійну частину мови (бо він завжди є похідним, на відміну від дієслів). Діонісій Фракійський вважав дієприкметник словом, що становить окрему, особливу частину мови: він поєднує ознаки і дієслова, і іменника; його не можна вважати ні дієсловом (бо відмінюється за відмінками), ні іменником (має властивості дієслова). Також грамастик вказував, що у дієприкметника

відсутні категорії особи та способу: «Μετοχή ἐστὶ μετέχουσα τῆς τῶν ὀνομάτων ἰδιότητος. Παρέλεται δὲ αὐτῇ ἂ τῷ ὀνόματι καὶ τῷ ῥήματι δίχα προσώπων τε καὶ ἐγκλίσεων» (Dion. Thr., p. 60). Тобто, трактування дієприкметника Діонісієм Фракійським було однобічним: автор підкреслює лише його морфологічні ознаки, нехтуючи лексико-смаєловими та смаєантичними.

Римські граматики перейняли давньогрецьке розуміння дієприкметника як самостійної частини мови. Варрон для позначення цієї частини мови вживав вислів «pars in qua est utrumque» або «quod simul habent casus et tempora» (M. T. Varro, VIII, 44, 58): «частина мови, яка має і відмінки, і часи». Римські мовознавці вважали дієприкметник змішаною словоформою, що містить грамаєтичні та смаєантичні ознаки дієслова й імені. Ось як Донат перелічує акциденції, властиві *participium*: «recipit enim a nomine genera et casus, a verbo tempora et significaciones, ab utroque numerum et figuram» (Donatus, IV, 387): «від іменника запозичує роди і відмінки, від дієслів часи і стани, а від обох число і форму». Термін *participium* на позначення дієприкметника (причетність, участь – від *particeps* – причетний) позитивно оцінює Присціан, наголошуючи, що він вказує на розміщення цієї частини мови між іменем та дієсловом та її причетність до них обох: «participium est orationis, quae pro verbo accipitur, ex quo et derivatur naturaliter, genus et casus habens ad similitudinem nomines et accidentia verbo absque discretione personarum et modorum» (Priscianus, II, 551–552).

Для позначення поняття дієприкметника перші староукраїнські граматики вживають лексеми причастие, що є калькою відповідного грецького терміна (*μετοχή*). Згодом з'являються українізовані варіанти: причасник, часівниковий прикметник, дієприложник. Українські граматики помітили схожість дієприкметника та дієприслівника, останній упродовж розвитку отримував назви дієпричастие, дієприложник, дієнарічник, прислівник часівниковий [10, с. 16]. У сучасному мовознавстві дієприкметник традиційно називають формою дієслова, яка поєднує ознаки дієслова та прикметника, однак за смаєантичною ознакою ближче до прикметника, оскільки виражає ознаку предмета за властивим йому станом чи виконуваною дією [13, с. 87].

Лінгвістичні дослідження українського дієслова супроводжувалося суперечливими тенденціями. З одного боку, відомості з перших староукраїнських грамаєтик свідчать про пряме наслідкування античної традиції, зокрема великою кількістю часів, способів, невизначеністю

поняття виду та інфінітива серед категорій дієслова [16, р. 98]. З іншого, наприклад, введення терміна «вид» на позначення хоч і не граматичної, а словотвірної ознаки дієслова пізніше сприяло виразненню понять доконаного та недоконаного виду, що дозволило зменшити кількість часів. У творенні дієслівних термінів простежуємо певну семантичну залежність українських термінів-назв від грецького джерела: *διάθεσις* – стан; окремі термінолексеми створені на базі латинських елементів: *activum* – активний; *passivum* – пасивний. Однак виявляємо і певний відсоток питомо українських термінів, які не мають спільних ознак з античними джерелами: дієвідміна, дієприкметник.

Аналіз численних прикладів граматичних термінів у сучасній українській мові дозволяє дійти висновку, що для створення української граматичної термінології греко-латинські терміни

були своєрідним «прообразом». Наші мовознавці зазвичай не зберігали оригінальне звучання термінів з мови-джерела, а перекладали їх українською мовою.

У процесі стандартизації системи термінів морфологічних категорій простежуємо активне укорінення слів, створених згідно з нормами української мови, які становлять третину від назв акциденцій частин мови. Нововведення, які характеризують специфічні особливості рідної мови, найбільше стосуються системи дієслова, а також службових частин мови та їх розрядів. Приблизно 70 відсотків терміноназв граматичних категорій із питомо українськими назвами створено шляхом семантичного наслідування античних, зокрема грецьких термінів; 30 відсотків термінологічної лексики становлять синонімічні ряди з використанням латинських основ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1993. 336 с.
2. Гірняк С. Сучасна українська літературна мова : морфеміка, словотвір, морфологія : навчальний посібник. Дрогобич : Посвіт, 2008. 256 с.
3. Інструментальний комплекс «СУМ». URL: <http://corp.ulif.org.ua/vll/>
4. Нечуй-Левицький І.С. Граматика українського язика. Етимологія. Київ, 1913. Ч. 1–2. 166 с.
5. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XVI – XVII ст. Київ : Наукова думка, 1985. 222 с.
6. Огієнко І. Чужі впливи на українську мову. *Рідна мова*. Варшава, 1933. Ч. 4. С. 118–127.
7. Смаль-Стоцький С., «Руска граматика». Львів – Відень, 1914. 202 с.
8. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. Київ : Вища школа, 2002. 3-є вид. 439 с.
9. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика української мови / Вихованець І. та ін.; за ред. І. Вихованця. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
10. Тимченко Є. Українська граматика. Київ : З друк. УАН, 1907. 179 с.
11. Українська мова : енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 818 с.
12. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. URL: <https://corp.ulif.org.ua/LSlist/>
13. Ярошевич І. Дієприкметник і дієприслівник в українській мові: поняттєво-термінологічний аспект. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології» 2010. № 676. С. 86–89.
14. Dionysii Thracis. *Ars grammatica* / ed. Gabr. Uhlig. Lipsiae, 1883. 224 p.
15. *Grammatici Latini* / ed. H. Keil. Lipsiae, 1857–1880. V. 1–7.
16. Poliuha S. National Perception of the Definition of the Grammatical Term through the Reception of the Ancient Tradition. *LOGOS. A Journal of Religion, Philosophy, Comparative cultural Studies and Art*. Vilnius, Lithuania, 2019. P. 94–102.
17. Varronis Marci Terencii. *De lingua Latina quae supersunt* / rec. G. Gotz et F. Schöll. Lipsiae : B.G. Teubner, 1910. 340 p.
18. Wackernagel J. *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch*. Basel : Birkhäuser, 1920. 298 s.